
Дмитро Димидюк
магістр, PhD-докторант
(Львівський національний університет
ім. І. Франка, Україна)

ЛУК І СТІЛА У ВІРМЕНІЇ ЕПОХИ БАГРАТИДІВ (КІНЕЦЬ ІХ- СЕРЕДИНА ХІ СТ.)¹

Лук на теренах Вірменії мав давнє і сакральне походження, адже якщо вірити міфам, то ще легендарний пращур усіх вірмен Хайк (Айк) володів луком². Не зважаючи на це, лук та стріла (սղէ դը ւնէս), як види зброї, ніколи не були об'єктами окремого дослідження в історіографії. Більше того, питання військового озброєння Вірменії епохи Багратидів перебуває на маргінесі історичних студій попри те, що існують окремі праці з військової історії Античної³ та Кілікійської Вірменії⁴ чи навіть озброєння Кавказьких народів XVIII–XIX ст.⁵

Чи не першою, хто звернула увагу на середньовічну зброю Вірменії, була Валентина Абрамян, котра приділила кілька сторінок у своїй статті історії луку. Дослідниця використовувала писемні, зображувальні та археологічні джерела створюючи загальну картину епохи. Водночас, негативом цієї праці є те, що історик часто переносить реалії IV–VI ст. на усе середньовіччя, через “багаті відомості писемних джерел” з того часу⁶. У своїй наступній праці “Ремесла Вірменії” дослідниця знову ж таки згадує про озброєння вірмен, але цей розділ майже повністю скопійований з попередньої праці, лише трішки розширений хронологічно та краще насичений зображеннями⁷.

Фактично, перша стаття В. Абрамян стала базисом для написання інших класичних досліджень з історії середньовічної Вірменії, а саме: “Міста і ремесла Вірменії IX–XIII ст.”⁸ та “Історії вірменського народу”

¹ Дослідження проведене за підтримки гранту від “Calouste Gulbenkian Foundation”. [Електронний ресурс: <https://gulbenkian.pt/>]

² Արրահամյան Վ. Միջնադարյան Հայաստանի զենքերի տեսակները. *Պետական պատմական թանգարան ՀՄՄԲ ԳԱ*. Երևան, 1950. էջ. 47.

³ Մարգարյան Ս. Հայ ռազմական արվեստի պատմություն. Երևան: Հայաստան, 1969. 218 էջ.

⁴ Chlipała M. *Wojskowość królestwa Armenii cylicyjskiej w czasach wypraw krzyżowych*. Tarnowskie Góry, 2013. 128 s.

⁵ Аствацатурян Э. *Оружие народов Кавказа*. Москва, 1995. 193 с.

⁶ Արրահամյան Վ. Միջնադարյան Հայաստանի զենքերի տեսակները. էջ. 47.

⁷ Արրահամյան Վ. Արհեստները Հայաստանում IV-XVIII դդ. Երևան, 1956. 290 էջ.

⁸ Առաքելյան Բ. Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX–XIII դդ. Երևան, 1958. էջ. 143.

за редакцією Бабкена Аракеляна, де в загальних рисах окреслено використання луку в епоху Багратидів⁹.

Найновіше дослідження вірменського луку пов'язане із дисертацією Каріне Восканян “Вірменська армія епохи Багратидів (IX–XI ст.)”. У першому підпункті третього розділу дослідниця в загальних рисах характеризує будову та використання луку в часи Багратидів, опираючись на археологічні та писемні джерела¹⁰.

Недоліком усіх вищеперелічених праць є те, що усі вони носять радше описовий характер та тяжіють до покликань до часів Вірменії Аршакидів (I–V ст.), епоха якої представлена великим масивом джерел. Також, дослідники не використовували іноземну історіографію (окрім російськомовної) та не проводили компаративного аналізу з грузинськими, візантійськими чи арабськими джерелами. Більше того, практично ніхто з дослідників не використовував зображувальні джерела. Виключення становить В. Абарамян¹¹ та К. Восканян¹² котрі натомість, покликаючись на мініатюри XIV–XV ст., зовсім забули про барельєфи з церкви св. Хреста на о. Ахтамар (915–921), де є зображення двох лучників (рис. 2, 3).

Зауважимо, що аналізом рельєфів на стінах храму св. Хреста на о. Ахтамар займалися ряд дослідників, а саме Дж. Девіс¹³, Сірапі Тер-Нерсесян¹⁴, Йосиф Орбелі¹⁵, Лін Джонс¹⁶ та інші. На жаль, ця інформація не була розглянута під кутом зору військової сфери, через що її цінність є неоціненою.

Дослідження луку та стріл знаходяться на значно кращому рівні в історіографії історії Візантії, Халіфату чи навіть Грузії, де існують навіть окремі праці з історії зброї (Девід Ніколь¹⁷, Таксіарсіс Коліас¹⁸, Петро Гротовський¹⁹ та Мамука Цурцумія²⁰). Кожних з вищезгаданих дослідників приділив окремий розділ використанню лука, через що поданні дослідження цікаві для нас в плані проведення порівняльного аналізу.

⁹ Հայ ժողովրդի Պատմություն. Խմբ. Բ. Առաքելյան. Երևան, 1976. Հ. 3. էջ. 273–277.

¹⁰ Ոսկանյան Շ. Հայոց բանակը Բագրատունյաց շրջանում (IX–XI դարեր) (չիրապարակված թեկնածուական ատենախոսություն). Երևան, 2010. էջ. 112.

¹¹ Աբրահամյան Վ. Միջնադարյան Հայաստան Իգեներերիտ եսակները. էջ. 58.

¹² Ոսկանյան Շ. Հայոց բանակը Բագրատունյա ցրջանում (IX–XI դարեր) (չիրապարակված թեկնածուական ատենախոսություն). էջ. 113–120. նկ. 4, 5.

¹³ Davies J. Medieval Armenian Art and Architecture: Church of the Holy Cross, Aght'amar. London, 1991. 224 p.

¹⁴ Der Nersesian S. Aght'amar. Church of the Holy Cross. Cambridge, 1965. 60 p.

¹⁵ Орбели И. Избранные труды. Т. 1. Москва, 1968. 535 с.

¹⁶ Jones L. Between Islam and Byzantium. Aldershot, 2007. 160 p.

¹⁷ Nicolle D. The Military Technology of Classical Islam. Unpublished Ph. D. thesis. Edinburgh, 1982. Vol. I–III. 521 p.

¹⁸ Kolias T. Byzantinische Waffen: ein Beitrag zur byzantinischen Waffen kunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung. Wien, 1988. 285 s.

¹⁹ Grotowski P. Arms and Armour of the Warrior Saints. Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843–1261). Trans. From Pol. by R. Brzezinski. Leiden, 2010. 483 p.

²⁰ Ֆურճումյա մ. Մշա սաւոյնքեցեցի յարտուլի լաՄյարի (900–1700): օրգանիզացիա, տալէտիկա, Մեյարալեթա. տծիլօսի, 2016. 782 թց.

Джерельну базу дослідження складають писемні, археологічні та зображувальні джерела. Найцінніші відомості містяться в творах Товми Арцруні (X ст.)²¹, Ованеса Драсханакертці (X ст.)²², Псевдо-Шапуха Багратуні (X ст.)²³, Асохіка (кінець X – початок XI ст.)²⁴, Аристакеса Ластиверці (XI ст.)²⁵ та інших, адже вони були сучасниками описуваних подій. Важливою також є праця “Тактика”, де василевс Лев VI (886–912)²⁶ детально описав тактику та озброєння візантійської армії. Вважаємо, що переносити ці свідчення на вірменські реалії не можна, натомість вони будуть дуже корисними для проведення компаративного аналізу.

Певну ясність у дослідження вносять віднайдені археологічні артефакти, хоч і їх надто мало. Це пов’язано, перш за все, з християнською культурою поховання, адже в могили не клали особисті речі та зброю. Поля битв так само не можуть дати багатого матеріалу, адже епоха середньовіччя не може похвалитися грандіозними сутичками²⁷, а уся зброя, яка залишалась після бою, забиралася переможцями чи мародерами, через що більшість відомих нам знахідок є випадковими²⁸. Зауважимо, що археологам так і не вдалося знайти жодного луку чи його частинки з епохи з середньовіччя, що значно ускладнює дослідження поданої теми.

Перші дослідження середньовічної військової історії Вірменії прямо пов’язані із археологічними розкопками Ані та Двіна. Перші розкопки Двіна розпочалися під керівництвом Смбага Тер-Аветисяна (1937–1939). У повоєнний час розкопки продовжувалися під керівництвом Каро Гафадаряна (Гафадаряна) (1946–1976)²⁹ та Арама Калантаряна (1977–2009)³⁰.

Переважає більшість із знайдених артефактів є наконечниками стріл (սխույճիւթ), датування яких є вельми складним. Водночас, більшість істориків, перемальовуючи знайдені наконечники, не

²¹ Товма Арцруни. История дома Арцруни. Пер. с арм. М. Дарбинян-Меликян. Ереван, 2001. 524 с; Թովմա Արժրունի. Պատմութիւն տանն Արժրունեաց. Խմբ. Մ. Դարբինյան–Մելիքյանի. Երևան, 2006. 504 էջ.

²² Ованес Драсханакертци. История Армении. Пер. с арм. М. Дарбинян-Меликян. Ереван, 1986. 396 с; Yovhannēs Drasxanakertci’s. History of Armenia. Transl. From Arm. by K. Maksoudian. Atlanta, 1987. 373 p; Հովհաննէս Դրախանակէրտցի. Պատմութիւն Հայոց. Խմբ. Մ. Մելիքեան. Թիֆլիս, 1912. 428 էջ.

²³ Псевдо-Шапух Багратуні. История анонимного повествователя. Пер. с арм. М. Дарбинян-Меликян. Ереван, 1971. 238 с.

²⁴ Всеобщая история Степаноса Таронского Асохика по прозвианию. Пер. с арм. Н. Эмина. Москва, 2011. 377 с.

²⁵ Повествование вардапета Аристакэса Ластиверци. Пер. с арм. К. Юзбашяна. Москва, 1968. 194 с.

²⁶ Лев VI Мудрый. Тактика Льва. Под. ред. В. Кучмы. Санкт-Петербург, 2012. 368 с.

²⁷ Романова М. Вооружение и обмундирование армянского Киликийского воина (1073–1375). Հայոց սխույճիւթի հարցեր. Երևան, 2011. էջ. 67–68.

²⁸ Джанполадян Р., Кирпичников А. Средневековая сабля с армянской надписью, найденная в Приполярном Урале. *Эпиграфика Востока*. Вып. XXI. Москва, 1972. С. 25–26.

²⁹ Արրհանյան Վ. Միջնադարյան Հայաստանի զենքերի տեսակները. էջ. 57–58.

³⁰ Он дышал Двином, это была его святыня – Араму Калантаряну исполнилось бы 80 лет. [Электронный ресурс: <https://news.am/rus/news/406477.html>]

зображували їхнього об'ємного вигляду та не подавали опису (виключення становить лише А. Калантарян³¹) (рис. 14). через що, інтерпретація наконечників по наявних малюнках є практично неможливою (рис. 12, 13, 15). Ситуацію може змінити лише повторне вивчення та фотографування наявних наконечників у фондах Національного музею Республіки Вірменія.

Археологічні розкопки Ані розпочалися ще наприкінці XIX ст., керівником яких аж до 1917 р. був Микола Марр³². На жаль, після Першої світової війни територія Ані перейшла під владу Туреччини, через що археологічні розкопки були спорадичними, а турецькі археологи вивчали переважно тюркський період історії міста (після XI ст.). Тому, практично усі відомі нам знахідки озброєння з території Західної Вірменії походять саме періоду розкопок М. Марра.

З 1991 р. турецький уряд розпочав програму дослідження та реставрації Ані. Спільні дослідження проводились французькою та турецькою командою істориків, яких очолювали Жан-П'єр Мей (Jean-Pierre Mahy) та Бейхан Карамагірл (Beyhan Karamağaralı) відповідно³³. Не зважаючи на те, вірменський період міста перебуває на маргінесі досліджень через сучасні складні політичні стосунки між Туреччиною та Вірменією.

Найважливішими, на нашу думку, є власне зображувальні джерела, котрі можуть продемонструвати вигляд тогочасного лука. Чи не єдине відоме нам зображення луку з епохи Багратидів є на барельєфі храму св. Хреста на о. Ахтамар (рис. 2–3).

Зображення луку та стріли знаходиться й у арабських джерелах, а саме у “Книзі нерухомих зірок” (1009) перського астронома Абд ал-Рахмана ал-Суфі, де зображено сузір'я у формі стріл чи вершника з луком – Стрільця (один із знаків гороскопу) (рис. 4–5). Водночас, цінні зображення арабо-перських, візантійських та грузинських луків знаходимо у додатках до дисертації доктора філософії Д. Ніколя, де автор змальовував їх з оригінальних манускриптів³⁴.

Зауважимо, що Т. Коліас у своїй книзі “Візантійська зброя” скептично ставиться до зображувальних джерел через їхній суб'єктивізм³⁵, наголошуючи власне на важливості археологічних даних (котрих, на жаль, є обмаль)³⁶. Натомість, Д. Ніколь основну ставку ставить саме на зображувальні джерела, аргументуючи свою думку браком археологічних джерел та неточністю і лаконічністю писемних³⁷. Вважаємо,

³¹ Քալանթարյան Ա. Զենքերը V-VIII դարերում (Շատ Դվիհի հնագիտական պեղումների). Պատմա-բանասիրական հանդես. Երեվան, 1965. № 4. էջ. 242–243; Քալանթարյան Ա. Դվիհի նյութական մշակույթը IV-VIII դարերում, Երեվան, 1970. Նկ. XIX.

³² Марр Я. Ани. Ереван, 2011. 136 с.

³³ Watenpaugh H. The Cathedral of Ani, Turkey. *Sacred Precincts: The Religious Architecture of Non-muslim Communities Across the Islamic World*. Leiden, 2014. P. 468.

³⁴ Nicolle D. The Military Technology of Classical Islam. Unpublished Ph. D. thesis. Vol. III. № 196–238, 330–409, 411–427.

³⁵ Kolias T. *Byzantinische Waffen*. P. 33.

³⁶ Ibid. P. 140.

³⁷ Nicolle D. The Military Technology of Classical Islam. Unpublished Ph. D. thesis. Vol. I. P. LVIII.

що применшення вартості будь-яких джерел не є раціональним, адже лише комплексне використання усіх наявних джерел та проведення порівняльного аналізу дозволить найкраще дослідити подану тему.

Зазначимо, що у західноєвропейській історіографії лук не раз був об'єктом окремих досліджень³⁸. Цінність таких студій полягає не тільки в тому, що історики аналізують бойові властивості луку і способи його виготовлення, але й пробують поєднати це із соціальною історією. Відчуваючи брак подібних досліджень в історіографії історії Вірменії вважаємо, що подана тема є актуальною, а наявна джерельна база є достатньою для висвітлення усіх необхідних моментів стосовно форми лука, його виготовлення, використання на полі бою та визначення місця луку і стріли у тогочасному світогляді людей.

У писемних джерелах практично немає описів вигляду лука. Чи не найґрунтовніший опис використання луку міститься в хроніці Ованеса Драсханакертці, де описано битву на о. Севан між еміром Атропатени Юсуфом (901–928) та вірменськими військами Ашота II Залізного (Єрката) (914–928), де останній: “*спорядив [приблизно у 921 р.] одинадцять кораблів і помістив на них сімдесят азатів і слуг їхніх із широкими луками(?) – чоловіків хоробрих і настільки майстерних в бою, що вони навіть на волоссю не промахувались. Взявшись спритно стріляти з лука, вірмени декого з ворогів перетворили на однооких і багатьох, смертельно поранивши, вбили*”³⁹. Товма Арцруні також подає подібний опис лука: “*...стріла випущена з міцного та широкого лука(?)*”⁴⁰.

Що означає назва “широкий лук”? В англійському перекладі вона подана як: “*well-bent bow*”, тобто “добре зігнутий лук”⁴¹. В описі битви під Дохсою (894 р.) у російському перекладі “*лучники з довгими стрілами*”⁴², що в принципі є абсурдним, натомість в англійському знову ж “*well-bent bows*”⁴³.

Зрозуміло, що проблема у самій інтерпретації тексту, адже в оригіналі “*լայնալիճ աղեղնալարաց նեղից*”⁴⁴, що можна перекласти як “*широкі лучники стріляють [лучники стріляють з широких луків?]*”⁴⁵. Цю інформацію можемо інтерпретувати так, що вірмени використовували широкі (довгі) луки на полі бою, довжина яких могла сягати росту людини⁴⁶. Проте, це не означає, що не існувало коротких луків, котрі

³⁸ Saint-George H. The Bow, Its History, Manufacture & Use. Charleston, 2008. 245 p; Bradbury J. The Medieval Archer. Woodbridge, 1985. 198 p; Bradbury J. The Routledge Companion to Medieval Warfare. London, 2004. 392 p; Heath E. Archery: A Military History. London, 1980. 244 p; Hardy R. Longbow: A Social and Military History. London, 1992. 224 p.

³⁹ Ованес Драсханакертци. История Армении. С. 235–236.

⁴⁰ Товма Арцруни и Аноним. История дому Арцруни. С. 198.

⁴¹ Yovhannēs Drasxanakertc'i's. History of Armenia. – P. 232.

⁴² Ованес Драсханакертци. История Армении. С. 135

⁴³ Yovhannēs Drasxanakertc'i's. History of Armenia. – P. 143.

⁴⁴ Հովհաննէս Դրախանակերտցի. Պատմութիւն Հայոց. էջ. 169, 235.

⁴⁵ Переклад є приблизний, адже до кінця залишається не зрозумілим значення слова “лайналіч” (լայնալիճ).

⁴⁶ Ոսկանյան Կ. Հայոց բանակը Բագրատունյաց շրջանում (IX–XI դարեր) (չիրապարակված

були більш придатними при обороні замків на фортечних мурах, де був обмежений простір.

Що стосовно його форми – чи був лук простим чи композитним? Відповідь на це питання пробувала шукати К. Восканян, котра схилилась до ідеї існування композитного лука, виділяючи навіть деякі його типи (дуга по центрі луку рівна, заокруглена чи хвилеподібна). Свої висновки дослідниця робила базуючись на зображувальних джерелах XIV–XV ст., зокрема на барельєфі, де зображений князь Амір Хасан II (XIV ст.) (рис. 11) та на мініатюрі Карапета Беркрійського з вірменського псалтиря 1482 р. про Аварайрську битву (451 р.) (рис. 1)⁴⁷. Зауважимо, що В. Абрамян теж пропонувала як взірці використовувати зображувальні джерела, а саме вищезгадану плиту Аміра Хасана II (рис. 11) та кам'яні плити з поселення Ангехакот (близько XV ст.)⁴⁸.

Насправді ж, усі вищезгадані зображення демонструють східні (монгольські, перські і т.д.) впливи і не відповідають реаліям IX–XI ст. Окрім цього, К. Восканян у додатках до дисертації демонструє зображення луків без жодного датування, натомість покликання на джерела інформації розкидані по всьому тексті⁴⁹.

В. Абрамян та К. Восканян також не використовували барельєфи з церкви св. Хреста на о. Ахтамар, де є аж два зображення саме композитних луків на поясі виноградника, а саме: вершник на східному фасаді (рис. 3), а також мисливець, що присів на одне коліно на західному фасаді (рис. 2), котрі стріляють у ведмедя.

Правда, хоча це чи не єдині зображення луків з епохи Багратидів, навколо яких триває дискусія. Барельєф вершника (рис. 3) окремі дослідники вважають зображенням монгольського воїна⁵⁰ у лускатому обладунку, про що свідчать східні риси його обличчя та одяг⁵¹. Й. Орбели вважає, що ця частина рельєфу була створена на місці попереднього зображення десь у 1325 р. за сприяння католикоса Стефана V⁵². Доказом цього є подібне за виглядом зображення Амір Хасана II (рис. 11), яке походить з XIV ст. і є відображенням східних впливів⁵³.

Але, щодо композиції “мисливець стріляє у ведмедя”, то можемо стверджувати, що вона відповідає часу створення храму (915–921 рр.). Чоловік тримає в руках композитний лук цілячись у ведмедя, у

թեկնածուական ատենախոսություն). Էջ. 112–113.

⁴⁷ Նույն տեղում. Էջ. 114. նկ. 4–5.

⁴⁸ Արրահայան Վ. Միջնադարյան Հայաստանի զենքերի տեսակները. Էջ. 58.

⁴⁹ Ոսկանյան Վ. Հայոց բանակը Բագրատունյաց շրջանում (IX–XI դարեր) (չհրատարակված թեկնածուական ատենախոսություն). նկ. 1–15.

⁵⁰ Натомість, Д. Нікольє писав, що цей барельєф репрезентує “арабо-перські традиції” і є власне джерелом до вивчення легкої арабської кінноти. Хоч і дослідник помилився із “суб’єктом впливів”, але хід мислення був правильним. – (Nicolle D. The Military Technology of Classical Islam. Unpublished Ph. D. thesis. Vol. II. P. 349–350).

⁵¹ Davies J. Medieval Armenian Art and Architecture: Church of the Holy Cross, Agh’amar. P. 86; Nersesian S. Agh’Amar. Church of the Holy Cross. P. 26.

⁵² Орбели И. Избранные труды. Т. 1. С. 158–159.

⁵³ Grotowski P. Arms and Armour of the Warrior Saints. Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843–1261). P. 308. fig. 85.

котрого вже влучила одна стріла. Сам лук мав -подібну форму. Сюжет з мисливцем вміщений у т. зв. “виноградній композиції” храму, де розташовані сцени повсякденного життя простолюдинів чи знаті⁵⁴.

Зауважимо, що подібне зображення мисливця знаходимо у храм св. Іоанна Хрестителя в Ошці (Х ст.) (рис. 10). Монастир був збудований на території Тао-Кларджетського князівства, де проживало багато вірмен та грузинів. В наш час обидва народи мають свої претензії на цю пам’ятку, котра знаходиться на території Туреччини. М. Цурцумія вважає, що подане зображення композитного луку на стіні храму є в певній мірі подальшим розвитком чи місцевою модифікацією стилю зображення сасанідських луків. Таку ж саму версію М. Цурцумія висловлює і про зображення композитного луку на стінах собору св. Георгія в Накіпарі (Х ст.)⁵⁵.

Власне, подібний тип луку не був чимось унікальним, адже як свідчать візантійські⁵⁶ та мусульманські (арабо-перські)⁵⁷ зображувальні джерела в той час на Близькому Сході та Закавказзі існувало багато різновидів луків, які відрізнялись між собою окремими деталями.

Для прикладу, на візантійській вирізьбленій табличці із слонової кістки (ХІ–ХІІ ст.), яка зберігається у Ермітажі (Санкт-Петербург, Росія) зображено присівшого на одне коліно воїна, котрий тримає короткий спис, меч та композитний лук типу . (рис. 6)⁵⁸.

У “Книзі нерухомих зірок” перського астронома Абд ал-Рахмана ал-Суфі зображено вершника із композитним луком типу (рис. 5). Водночас, зображення настільки деталізоване, що видно навіть один із способів тримання пальцями натягнутої стріли (великим і вказівним).

Питання типології чи інтерпретації того чи іншого виду зброї завжди є відносним, адже все залежить від методології і аналізу джерел дослідником. Прикладом цього є дискусія між грузинськими істориками Мамукою Цурцумією та Іраклієм Бакрадзе стосовно датування та інтерпретації надмогильних плит з села Гохнарі біля Ахалсепелі (Грузія), на яких зображено силует воїнів з луками та шаблями (рис. 7).

⁵⁴ Davies J. Medieval Armenian Art and Architecture: Church of the Holy Cross, Aght'amar. P. 134–135; Nersesian S. Aght'Amara. Church of the Holy Cross. P. 13; Орбели И. Избранные труды. Т. 1. С. 141–142.

⁵⁵ წურჭუმია მ. შუა საუკუნეების ქართული ლაშქარი (900–1700): ორგანიზაცია, ტაქტიკა, შეიარაღება. გვ. 528–529.

⁵⁶ Koliass T. Byzantinische Waffen... S. 214–215; Grotowski P. Arms and Armour of the Warrior Saints. Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843–1261). P. 369–371; Nicolle D. The Military Technology of Classical Islam. Unpublished Ph. D. thesis. Vol. III. №. 203, 214, 220B, 223.

⁵⁷ Nicolle D. The Military Technology of Classical Islam. Unpublished Ph. D. thesis. Vol. I. P. 117–118. Vol. III. №. 341–342.

⁵⁸ Зауважимо, що у візантійській церковній іконографії практично немає зображень луку до ХІІІ ст., адже ромеї вважали, що лук є зброєю диявола та нечестивців, тому зображувати її як зброю святих не можна. Виключення становить лише грузинська іконографія, де зображення святих із луками появляються наприкінці ХІ – на початку ХІІ ст. – (Grotowski P. Arms and Armour of the Warrior Saints. Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843–1261). P. 371–373, 378.

І. Бакрадзе датує ці плити X–XI ст.⁵⁹, натомість зовсім іншу теорію має М. Цурцумія, датуючи їх аж XII–XIII ст., вважаючи що це поховання кочовиків (можливо половців чи монголів). Свою вельми складну аргументацію він будує на тому, що зображена шабля подібна на іншу знахідку із поховання у Вані, датування якої він проводить по супровідному матеріалу⁶⁰.

Власне, історія композитних луків на теренах Вірменії сягають ще епохи Сасанідів, а можливо й давніших часів⁶¹. Це пояснюється тим, що Вірменія, будучи на перехресті греко-римської та східної (персько-арабської) цивілізацій, запозичувала найкращі зразки зброї в обох сторін. Цю думку підтверджує й Д. Ніколь котрий вважає, що композитний лук (т.зв. “гунський стиль”) існував в часи Римської імперії і після її падіння надалі активно використовувався на Близькому Сході і Південному Кавказі⁶².

Що ж стосовно знахідок наконечників стріл, то переважну більшість з них було знайдено ще в дореволюційні часи під час розкопок Ані чи Двіну, котрі були головними економічними центрами Вірменії. Наприклад, у 1908 р. біля стіни цитаделі в Ані було знайдено близько 500 стріл⁶³. Академік Й. Орбелі пояснює таку велику знахідку наконечників стріл під мурами цитаделі тим, що там могли бути активні бої (для прикладу, під часи облоги міста сельджуками у 1064 р.?)⁶⁴, через що потрібно вельми обережно інтерпретувати подібні знахідки.

Водночас, під час розкопок у Двіні було знайдено близько 150 наконечників стріл і близько 30 у Гарні (котрі стосуються часів арабського володарювання у Вірменії (VII–IX ст.))⁶⁵. Порівнюючи знайдені рештки наконечників В. Абрамян доходить висновку, що зброя з Ані та Двіну практично ідентична, а отже вона була виготовлена вручну місцевими майстрами⁶⁶ та поширювалась на територію всієї Вірменії⁶⁷. Варто не забувати, що існували також й запозичення ззовні⁶⁸.

⁵⁹ ბაკრაძე ი. X–XI საუკუნეების ქართველი მეომრის შეიარაღებისათვის (არქეოლოგიური მონაცემებისა და წერილობითი წყაროების მიხედვით). საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. თბილისი, 2011. №. IV. გვ. 71–74, 89.

⁶⁰ Tsurtsumia M. Medieval sword and sabre from the Georgian National Museum. *Acta Militaria Mediaevalia*. Sanok, T. XI. 2015. S. 168–169.

⁶¹ Grotowski P. Arms and Armour of the Warrior Saints. Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843–1261). P. 83.

⁶² Nicolle D. The Military Technology of Classical Islam. Unpublished Ph. D. thesis. P. 117–118; Haldon J. Some Aspects of Byzantine Military Technology from the 6th to the 10th centuries, *Byzantine and Modern Greek Studies*. Vol. 18. Cambridge, 1994. P. 39.

⁶³ Արրահիւմյան Վ. Միջնադարյան Հայաստանի զենքերի տեսակները. էջ. 57.

⁶⁴ Орбелі И. Каталог Анииского музей древностей. Вип. 1. Санкт-Петербург, 1910. С. 95.

⁶⁵ Քալանթարյան Ա. Զենքերը V–VIII դարերում (Ըստ Դվինի հնագիտական պեղումների). էջ. 242.

⁶⁶ Նևորաբ – мастер, що робив стріли (ներ) – Առաքելյան Բ. Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX–XIII դդ. էջ. 143.

⁶⁷ Արրահիւմյան Վ. Միջնադարյան Հայաստանի զենքերի տեսակները. էջ. 58.

⁶⁸ Քալանթարյան Ա. Զենքերը V–VIII դարերում (Ըստ Դվինի հնագիտական պեղումների). էջ. 242; Ղաֆադարյան Վ. Դվին քաղաքը և նրա պեղումները. էջ. 161–163.

Проблема типологізації наконечників появлялась у працях різних істориків (Каріне Восканян⁶⁹, Євгена Мушегяна⁷⁰, Сергія Арутюняна⁷¹, Гамлета Петросяна⁷², Валентини Абрамян⁷³ та інших). Вважаємо, що все ж таки найкраща класифікація була розроблена двома археологами-керівниками археологічних експедицій у Двіні (А. Калантаряном та К. Гафадаряном). Власне, їхні дослідження й стали базисом для наступних поколінь істориків.

Отже, можемо виділити кілька різновидів наконечників (рис. 12–15):

1. три- та чотиригранні;
2. об'ємні (ромбоподібні/пірамідальні, овалоподібні і бодкін?⁷⁴);
3. плоскі (листоподібні чи трикутноподібні та з вусиками);
4. нестандартні⁷⁵;

Зауважуємо, що усі типологізації історики будують на основі знахідок V–VIII чи IX–XIII ст., датування яких саме по собі є розпливчасте⁷⁶, через що ідентифікувати наконечники власне періоду Багратидів (IX–XI ст.) стає надзвичайно важко.

Фактично, серед вірменських археологів ніхто не займався військовою історією Вірменії епохи Багратидів. Виключення становить А. Калантарян, котрий вивчаючи наконечники з Двіна V–VIII ст., частково торкався епохи Багратидів. Дослідник визначив, що тригранні наконечники побутували у Вірменії лише до IX ст., натомість чотиригранні, ромбоподібні та овалоподібні власне у IX–XII ст.⁷⁷. Це можна пояснити тим, що з IX ст. посилюється обладунок воїна, через що тригранні наконечники ставали менш ефективними. Також, побутували й плоскі наконечники з “вусиками”. Один з таких наконечників знайшли у Двіні у культурному шарі X ст. (рис. 12)⁷⁸. На думку К. Гафадаряна, власне листоподібні наконечники були одними з найпопулярнішими в даному відрізку часу⁷⁹.

⁶⁹ Ոսկանյան Կ. Հայոց բանակը Բագրատունյաց շրջանում (IX–XI դարեր) (չիրապարակված թեկնածուականատենախոսություն). Էջ. 115.

⁷⁰ Մուշեղյան Ե. Անիի պեղումներից հայտնաբերված իրերը. Հատկանշական ցուցակ թանգարանային ժողովածուների. Երևան, 1982. Պրակ II. Էջ 135–138.

⁷¹ Հարությունյան Ս. Անբերդ. Երևան, 1978. Էջ 71, 83. նկ. 59.

⁷² Պետրոսյան Հ. Գառնի IX–XIV դարերում. Երևան, 1988. Էջ 42–43.

⁷³ Աբրահամյան Վ. Միջնադարյան Հայաստանի զենքերի տեսակները. Էջ. 55, 59.

⁷⁴ Деякі із знайдених наконечників є вузькими і довгими, через що вони можуть бути подібними до типу “бодкіна”.

⁷⁵ Класифікація зроблена на основі знахідок з Двіну – Двин. Город Двин и его раскопки (1981–1985). Под. ред. А. Калантаряна. Ереван, 2008. Т. IV. С. 73; Քալանթարյան Ա. Ջենքերը V–VIII դարերում (Ըստ Դվինի հնագիտական պեղումների). Էջ. 242; Ղաֆադարյան Վ. Դվին քաղաքը և նրա պեղումները. Էջ. 161–163.

⁷⁶ Առաքելյան Բ. Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX–XIII դդ. Էջ. 144; Աբրահամյան Վ. Միջնադարյան Հայաստանի զենքերի տեսակները. Էջ. 57.

⁷⁷ Двин. Город Двин и его раскопки (1981–1985). Т. IV. С. 25–26; Քալանթարյան Ա. Դվինի նյութական մշակույթը IV–VIII դարերում. Էջ. 44–45; Քալանթարյան Ա. Կենտրոնական թաղամասի պեղումները 1964–1970 թթ. Երեվան, 1976. Էջ. 110.

⁷⁸ Двин. Город Двин и его раскопки (1981–1985). Т. IV. С. 73.

⁷⁹ Ղաֆադարյան Վ. Դվին քաղաքը և նրա պեղումները. Էջ. 161–162.

Якщо ж говорити про спосіб одягання наконечника на древко, то у Вірменії існували як і черешкові, так і втульчасті наконечники, хоча знахідок останніх є значно менше (рис. 12–15). Це можна пояснити тим, що черешкові були значно легшими у виготовленні (потрібно було лише вилити розплавлений метал у глиняну (чи іншу) форму для стріли. Зауважимо, що вивчення процесу виготовлення та властивостей наконечників потребує глибшого дослідження з боку історичних реконструкторів, які можуть на практиці перевірити ту чи іншу версію.

Про убивчу силу тогочасних луків маємо лише непрямі відомості з джерел і то, вони в більшій мірі стосуються ефективності тюркських лучників⁸⁰. Натомість, завдяки експериментальним дослідженням Девіда Джонсона дізнаємося, що практично будь-яка стріла пробиває навіть кілька шарів шкіряного, лляного чи комбінованого захисного спорядження. Користь від цих типів обладунків буде хіба в тому випадку, якщо воїн одягне на себе 3 шкіряних гамбінезони та з десяток лляних сорочок, а ворожий лучник буде стріляти у нього затупленими стрілами⁸¹, що звісно ж є абсурдом.

У кольчуги не кращі захисні властивості, адже як показав експеримент, стріли типу “бодкіна” (вузькі та загострені) та з гранями можуть пробити кольчугу та щит⁸². Частково це можуть зробити й широкі (листоподібні) наконечники⁸³, але їхнє основне призначення полягає в ураженні легкоозброєних воїнів чи під час полювання⁸⁴ (щоб зробити рану більшою)⁸⁵. Натомість, якщо ж під кольчугою є груба лляна підкладка (гамбінезон), то саме вона може зупинити стрілу (навіть “бодкіна”)⁸⁶. В такій ситуації стріла, при контакті з кольчугою, автоматично затуплюється, а щільний гамбінезон може її зупинити.

Найкращими, на думку М. Цурцумії, захисними властивостями володіли ламелярна та луската броня, адже їхні пластини (часто опуклої форми) відбивають і послаблюють удари практично усіх стріл⁸⁷.

⁸⁰ Armenia and the Crusades, ten to twelfth centuries: the Chronicle of Matthew of Edessa. Transl. from Arm. by A. Dostourian. – Lanham, 1993. P. 47–48; Смбаг Спарпет. Летопись. С. 15; Повествование вардапета Аристаркеса Ластиверци. С. 87–88.

⁸¹ Jones D. Arrows against linen and leather armour. *Journal of the Society of Archer Antiquaries*. Vol. 55. Canterbury, 2012. [Електронний ресурс: https://www.academia.edu/5520314/Arrows_Against_Linen_and_Leather_Armour].

⁸² Комар А., Сухобоков О. Вооружение и военное дело Хазарского каганата. *Восточноевропейский археологический журнал*. Киев, 2000. № 2. [Електронний ресурс: http://archaeology.kiev.ua/journal/020300/komar_sukhobokov.htm]; Jones D. Arrows against mail armour. *Journal of the Society of Archer Antiquaries*. – Vol. 57. Canterbury, 2014. P. 67–68.

⁸³ Ibid. P. 68–69.

⁸⁴ Yavaş A. First Records On Anatolian Seljuk Arrowheads (In The Light Of Kubad-Abad Palace Specimens). *International Referred Academic Social Sciences Journal*. Vol. 3. Istanbul, 2012. P. 122.

⁸⁵ Автор статті щиро дякує львівському клубу реконструкторів “Чорна Галич” та особисто його голові Яремі Іванцеву, за надану консультацію та практичну перевірку вищезгаданих фактів.

⁸⁶ Koliass T. *Byzantinische Waffen...* S. 220; Grotowski P. *Arms and Armour of the Warrior Saints. Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843–1261)*. P. 161.

⁸⁷ Tsurtsumia M. The Evolution of Splint Armour in Georgia and Byzantium: Lamellar and Scale Armour in the 10th–12th centuries. *Byzantina Συμμεκτα*. Vol. 21. Athens, 2011. P. 70; წურწუმია მ. ცხენის აბჯარი შუა საუკუნეების საქართველოში. *საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის*

Турецький історик Тулай Метін вважає, що тюркські стріли могли пробивати броню⁸⁸ з чим ми не можемо повністю погодитись. Базуючись на вищеописаних даних вважаємо, що тогочасні стріли могли пробити гамбінезон, кольчугу чи ті місця, де пластинчасті обладунки залишали відкриті стики: згин руки, під пахвами, зону стегна, голову та коліна⁸⁹.

Водночас, якщо ж стріла все ж таки глибоко проникла в тіло людини, то існувала небезпека того, що при спробі її витягнення наконечник може відламатись від древка та залишитись у тілі людини⁹⁰. Також, стріли могли бути отруйними, про що писав навіть вірменський католикос Нерсес IV Шноралі (1166–1173) у вельми поетичній формі: “Лук, зроблений із кедру, випускає отруєний металевий наконечний, який вбиває”⁹¹. Найчастіше наконечники стріл обмазували отрутою⁹², котру виготовляли з вовчих ягід⁹³.

При ураженні ядовитою стрілою, потрібно було вирізати рану чи навіть цілу кінцівку (якщо стріла попадала у руку чи ногу), щоб отрута не поширювалась далі⁹⁴. Ба більше, навіть якщо стріла не була отруйною, то все одно існувала небезпека потрапляння інфекції до рани, що могло призвести до ампутації чи смерті⁹⁵. Антисептичних засобів тоді не знали, тому рівень смертності серед поранених був доволі високий.

Звісно ж, стрілу можна було використовувати лише 1 раз, тому під час військового походу потрібна була їхня велика кількість. Якщо у тогочасній Візантії існувало державне забезпечення армією стрілами (та іншими необхідними речами)⁹⁶ під час походу, то у Вірменії такого не знаходимо. Можемо припустити, що воїни самі повинні були виготовляти чи купляти стріли або ж під час походу були спеціальні майстри у війську, які займались їхнім виготовленням. Водночас, знаходимо інформацію, що у вірменських міських складах зберігали сіно, солому (корм для коней) і стратегічні запаси їжі, а також і зброї (переважно стріл). Володіємо даними, що за підпал чи нищення таких складів, винуватця могли навіть заживо спалити⁹⁷.

За візантійськими джерелами кожен лучник брав із собою у похід *токсофаретру* (лук та коробку до нього, тятиви та колчан із 30-40 стрілами відповідно)⁹⁸. За іншими даними, воїни повинні були брати із

ՅճժԺԾ. №. V. ԾԾԾԾԾԾ, 2012. ՅՅ. 94.

⁸⁸ Metin T. Selçuklularda okçuluğa genel bir bakış. Tarih Okulu Dergisi. Sayı 17. Izmir, 2017. P. 135.

⁸⁹ Jones D. Arrows against mail armour. – P. 79–80; Ованес Драсханакертци. История Армении. С. 235–236; Товма Арцруни и Аноним. История дому Арцруни. С. 209; Ованес Драсханакертци. История Армении [X ст.]. С. 235–236.

⁹⁰ Kolias T. Byzantinische Waffen... S. 219–220.

⁹¹ Արարեյլյան Բ. Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX–XIII դդ. էջ. 145.

⁹² Товма Арцруни и Аноним. История дому Арцруни. С. 190.

⁹³ Там же. С. 173, 422–423.

⁹⁴ Kolias T. Byzantinische Waffen... S. 223.

⁹⁵ Արրահամյան Վ. Միջնադարյան Հայաստանի զենքերի տեսակները. էջ. 62.

⁹⁶ Kolias T. Byzantinische Waffen... S. 225–226.

⁹⁷ Всеобщая история Асохика. С. 182–183.

⁹⁸ Лев VI Мудрый. Тактика Льва. С. 135.

собою “2 луки, 4 тятиви, 2 колчани із 40 та 60 стрілами відповідно”⁹⁹. Не зважаючи на те, що це візантійське джерело, частково ці дані можемо апробувати на вірменські реалії.

Деталізоване зображення стріли знаходимо у вищезгаданій “Книзі нерухомих зірок” (рис. 4). На зображенні чітко видно наконечник листо-подібної форми (можливо черешковий), котрий був вставлений в древко і прикріплений до нього (нитками?). Древко плавно розширюється в сторону кінця стріли, де розташоване пір’я, яке слугує аеродинамічним стабілізатором (оперення стріли або флетчер). На самому кінці стріли знаходиться виїмка для тятиви.

Зауважимо, що подібне зображення стріли знаходимо на барельєфі Атенського Сіону (VII ст.). Це відомий християнський сюжет, котрий описує полювання вершника з композитним луком (св. Євстафія Плакиди) на оленів(?). Мамука Цурцумія висловлює припущення, що все ж таки цей рельєф був доданий пізніше, датуючи його X ст.¹⁰⁰, враховуючи його вигляд і композиційне наповнення (Рис. 9). Так чи інакше, але подане питання потребує глибшого дослідження.

Б. Аракелян вважає, що прикладом якості вірменських луків було те, що їх навіть ніби-то експортували в Халіфат¹⁰¹. Натомість, К. Восканян, на основі філологічної розвідки А. Папазяна доводить, що хроністи говорили власне не про лук в цілому, а лише про тятиву (“լարից”)¹⁰². Взагалі, про тятиву у хроніках є дуже мало інформації. Т. Коліас, базуючись на візантійських джерелах приходить до висновку, що тятиву робили із сухожилля, кишок чи шкіри овець, кіз та оленів. Кожен лучник повинен був мати мінімум 2 тятиви із собою (основну і запасну)¹⁰³, адже під час битви тятива могла легко порватися¹⁰⁴. Сучасник приходу сельджуків на Закавказзя в XI ст. Аристакес Ластіверці описуючи звірства сельджуків над полоненими, пише, що вони “разом із нігтями по-звірячому здирали шкіру з пальців аж до плечей, з якої потім робили тятиву для лука”¹⁰⁵. Вважаємо, що це тільки літературна гіпербола.

Саму ж дугу луку виготовляли зазвичай з одного (простий лук) чи кількох порід дерев, укріплюючи його основу перемотаними сухожиллями тварин (композитний лук)¹⁰⁶. Такий лук був значно довговічнішим (звісно ж, якщо він не потраплятиме під дощ, адже тоді любий

⁹⁹ Grotowski P. Arms and Armour of the Warrior Saints. Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843–1261). – P. 340.

¹⁰⁰ Автор поділився своєю версією у приватній переписці, готуючи публікацію про це.

¹⁰¹ Առաքելյան Բ. Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX–XIII դդ. էջ. 300.

¹⁰² Փափազյան Հ. Անանուն տաջիկ աշխարհագիրը Հայաստանի, Ադրբեջանի և Արևելյան Վրաստանի աշխարհագրության և տնտեսական հարաբերությունների մասին (10-րդ դար). ՀՄՄՌ ԳԱ Տեղեկագիր քիսառական և գիտությունների. Երևան, 1953. № 5. էջ. 83.

¹⁰³ Kolias T. Byzantinische Waffen... S. 217.

¹⁰⁴ Повествование вардапета Аристакеса Ластиверци. С. 89.

¹⁰⁵ Там же. С. 114.

¹⁰⁶ Ոսկանյան Մ. Հայոց բանակը Բագրատունյաց շրջանում (IX–XI դարեր) (չիրապարակված թեկնածուական ատենախոսություն). էջ. 113.

лук буде деформуватись)¹⁰⁷. До речі, саме про те, що лук втрачає свої якісні властивості від надмірної вологості аж двічі згадує Лев VI у своїй праці¹⁰⁸. Попри те, будь-який лук міг бути пошкодженим під час битви зовнішніми чинниками чи попросту через надмірне використання¹⁰⁹.

На жаль, жодних відомостей про розмір луку ми не знаходимо у вірменських джерелах. Натомість, у візантійському трактаті середини X ст. “Sylloge Tacticorum” знаходимо, що довжина (малого) композитного луку (для катафрактарія) була 117–125 см.¹¹⁰, в той час як піхотинці могли використовували довші. Довжина стріли залежала від розміру лука, але, в середньому, вона була не менше 70 см.¹¹¹.

Також, у той час пострілом стріли із луку вимірювали відстань¹¹². Власне, цей факт демонструє відносність поняття відстані (як і часу) у середньовічному соціумі. В середньому стріла могла пролетіти 250¹¹³–340¹¹⁴ м., хоч це звісно ж, залежало від лучника і якості лука¹¹⁵. Водночас, така дистанційна зброя служила ідеальним знаряддям для передачі певної інформації на короткі відстані. Відомо, що під час облоги сельджуками Манцикерта у 1054 р., хтось із ворожого табору повідомляв містян про дії тюрків. Скоріш за все, це робилося за допомогою випущених стріл, до яких були прикріплені записки¹¹⁶. Про такий метод згадує також Лев VI у своїй “Тактиці”¹¹⁷.

Питання популярності луку у вірменському війську залишається суперечливим і недослідженим. Вірменські хроністи часто згадують про лук як вид зброї¹¹⁸, а найкращим описом його використання є вищезгадана битва на о. Севан (921 р.), де вірменські лучники “*навіть на волоссині не промахувались. Взятих спритно стріляти з лука, вірмени декого з ворогів перетворили на однооких і багатьох, смертельно поранивши, вбили*”¹¹⁹. Власне, опис майстерних лучників, стріли котрих попадають прямо в очі, не є унікальним. Товма Арцруні,

¹⁰⁷ Նույն տեղում. Էջ. 113.

¹⁰⁸ Лев VI Мудрый. Тактика Льва. С. 285, 323.

¹⁰⁹ Про такий випадок у художній формі пише Аристакес Ластиверці, описуючи поразку під Манцикертом (1071 р.). – Повествование вардапета Аристакеаса Ластиверци. С. 133.

¹¹⁰ Koliass T. Byzantinische Waffen... S. 216.

¹¹¹ Ibid. S. 217.

¹¹² Товма Арцруни и Аноним. История дому Арцруни. С. 246; Псевдо-Шапух Багратуни. История анонимного повествователя. С. 84, 152.

¹¹³ Payne-Gallwey R. The Book of the Crossbow (History of Archery Series). Part I. London, 2016.

¹¹⁴ Koliass T. Byzantinische Waffen... S. 220.

¹¹⁵ За Георгієм Теотокісом максимальна середня дальність стрільби з композитного луку у була 225 м., ефективна – 90 м. (Theotokis G. Military Technology: Production and Use of Weapons. A Companion to the Byzantine Culture of War, ca. 300-1204. Leiden, 2018. P. 454). Як бачимо, питання є доволі дискусійним і складним.

¹¹⁶ Повествование вардапета Аристакеаса Ластиверци. С. 103.

¹¹⁷ Лев VI Мудрый. Тактика Льва. С. 310.

¹¹⁸ Ованес Драсханакертци. История Армении. С. 147, 204; Թովմա Արժրունի. Պատմութիւն տակն Արժրունեաց. Էջ. 148–149, 151. Насправді ж, згадок про лук у вірменських хроніках є багато, але без детального опису його використання.

¹¹⁹ Ованес Драсханакертци. История Армении. С. 235–236.

описуючи спалення Тбілісі еміром Бугою у 852 р.¹²⁰ згадує про одного арабського полководця Ашхета, котрий *“був повністю одягнений в обладунки, як залізна статуя... не були прикриті лише очі. Коли він наблизився до [одного] берега, то [один з грузинів] влаштував там йому засідку. Він натягнув свій широкий лук і пустив стрілу в щілину [для очей]... Хтось інший, повторно вразивши його в те саме око списом, скинув Ашхета у воду”*¹²¹. Очевидно, що повністю довіряти цим описам не можна, але вони добре демонструють бачення тогочасних авторів про те, якими повинні бути “майстерні стрілки”.

Володіємо згадкою, що у вірменському війську були “майстерні лучники” з племен Північного Кавказу котрі, будучи васалами Смба І (890–914?), допомогли вірменам перемогти саджидів у битві під Дохсою (894 р.)¹²². Зауважимо, що дослідники схильні вбачати у племенах Північного Кавказу вірменських найманців¹²³. Проте, ця теорія не витримує критики, адже в джерелах чітко видно, що ці племена були підкореними вірменськими царями¹²⁴, через що їм змушенні були часом відправляти свої загони на допомогу як васали.

Цікавою і не до кінця зрозумілою є згадка про похід проти Антіохії візантійського імператора Романа III Аргира (1028–1034) у 1028 р. Проїжджаючи повз “Чорну” гору, василевс побачив багато монастирів пустельників (серед яких були й вірменські). Будучи зятим халкедонітом, імператор мав певну відразу до “єретиків-монофізитів”, тому наказав *“вибрати з кожного монастиря лучників, щоб вони служили моєму царству”*¹²⁵. Можливо, тут мається на увазі те, що до війська брали селян з навколишніх сіл, які могли бути у залежності від монастирів.

Натомість, В. Абрамян звертає увагу на невелику кількість знайдених наконечників стріл з епохи Багратидів¹²⁶, що може свідчити про непопулярність луку. Прикладом такої версії може бути опис битви між військами князівства Васпуракану та тюрками-сельджуками у 1016 р., де вірмени зазнали відчутної поразки, адже: *“невірні [тюрки-сельджуки] пускали стріли, які масово вбивали та ранили багатьох з вірменського війська. Побачивши це, Шапук, один із полководців Давида [командувач васпураканських військ, син царя Васпуракану Сенекерима I (1003–1021)] сказав: “Повертай назад царю, бо велика частина наших воїнів поранені стрілами. Дозволь нам відступити і захиститися від цієї зброї, яку ми бачимо в руках невірних, виготовивши інші*

¹²⁰ Летопись Каргли. Пер. с груз. М. Лордкипанидзе. *Картлис Цховреба. История Грузии*. Под ред. Р. Метрели. Тбилиси, 2008. С. 168.

¹²¹ Товма Арцруни и Аноним. История дому Арцруни. С. 209.

¹²² Ованес Драсханакертци. История Армении. С. 134–135.

¹²³ Հայ ժողովրդի Պատմություն. Հ. 3. էջ.275.

¹²⁴ Ованес Драсханакертци. История Армении. С. 134–135.

¹²⁵ Повествование вардапета Аристакаса Ластиверци. С. 71–72.

¹²⁶ Արաւիւման Վ. Միջնադարյան Հայաստանի զենքերի տեսակները / Վալենտինա Արաւիւման. էջ. 55. Для прикладу, у праці Г. Петросяна про історію Гарні у IX–XIV ст. подано інформацію, що археологами було знайдено лише 20 наконечників стріл, більшість з яких датуються XII–XIV ст. [Պետրոսյան Հ. Գարնիի IX–XIV դարերում. էջ 134].

*види обладунків, які будуть захищати від їхніх стріл*¹²⁷.

Подібний опис цієї події зустрічаємо й в інших хроністів. Смба́т Спарапет (ХІІІ ст.) писав, що: “лучники [тюрки-сельджуки] з розпущеним волоссям, як у жінок, почали стріляти у вірменську армію, яка не була готовою дати відсіч”¹²⁸. Всі наступні свідчення про набіги тюрків на Вірменію в середині ХІ ст. будуть подібними за своєю суттю¹²⁹. Сучасні турецькі історики вважають, що саме завдяки професійним кінним та пішим лучникам, які використовували тактику дистанційного бою та щільного вогню, сельджукам вдалося відносно легко подолати опір ромеїв та захопити майже усю Малу Азію наприкінці ХІ ст.¹³⁰. Попри це, найраніші точно ідентифіковані знахідки наконечників тюркських стріл датуються лише ХІІ ст. з території палацу Кубадабаду (Туреччина)¹³¹, що створює певну трудність у вивченні тюркських луків.

В. Абрамян вважає, що у вірменських джерелах кочовики (тюрки чи пізніше монголи) завжди асоціювались у вірмен (в плані зброї) з луком і стрілками, для котрих це були символи сили і влади¹³². Очевидно, що вірмени були гіршими лучниками ніж кочовики, хоча з часом, перебуваючи під їхніми впливами, вірмени перейняли їхнє військове мистецтво. Для прикладу, в середині ХІ ст., багато вірмен почали мігрувати у Фатимідський Єгипет¹³³. В переважній більшості новоприбулі вірменські солдати ставали пішими лучниками та служили під командою ісламізованих вірмен¹³⁴. Таку ситуацію можна пояснити тим, що Фатиміди були зацікавлені у вербуванні професійних вірменських воїнів, які вже мали досвід боротьби з сельджуками. Зауважимо, що корпус вірмен навіть організував повстання в 1073 р. й тимчасово захопив владу в Каїрі. Їхній очільник Бадр ал-Джамаль, ставши візиром, розпочав вербування ще більшого числа вірмен (як християн, так і мусульман) у свій корпус¹³⁵. З кінця ХІ ст. їхня кількість почала зменшуватись, хоч вірменські заго́ни існували до кінця ХІІ ст.¹³⁶.

Ще один приклад перейняття вірменами “східних традицій” знаходимо у творі “Квітник історії” (поч. ХІV ст.), котрий був написаний на

¹²⁷ Armenia and the Crusades: the Chronicle of Matthew of Edessa. P. 47–48.

¹²⁸ Смба́т Спарапет. Летопись. С. 15.

¹²⁹ Повествование вардапета Аристокэса Ластиверци. С. 87–88.

¹³⁰ Metin T. Selçuklularda okçuluğa genel bir bakış. P. 134–135, 138.

¹³¹ Yavaş A. First Records On Anatolian Seljuk Arrowheads (In The Light Of Kubad-Abad Palace Specimens). P. 124; Yavaş A. Samsat Höyük Ortaçağ Temrenleri Hakkında İlk Tespitler. *Mimarlar Arkeologlar Sanat Tarihçileri Restoratörler Ortak Platformu E-Dergisi*. Cilt. 10. Istanbul, 2017. №15. P. 33–34.

¹³² Արրահայան Վ. Միջնադարյան Հայաստանի զենքերի տեսակները. էջ. 55.

¹³³ Dadoyan S. The Fatimid Armenians: Cultural and Political Interaction in the Near East. P. 64–65.

¹³⁴ Nicolle D. The Military Technology of Classical Islam. Unpublished Ph. D. thesis. Vol. I-II. P. 80, 237, 410–411.

¹³⁵ Див.: Canard M. Notes sur les Arméniens à l'époque fâtimite. *Annales de l'Institut d'Études Orientales de l'Université d'Alger*. Vol. 13. Algiers, 1955. P. 145; Dadoyan S. The Armenians in the Medieval Islamic World. Vol. 3. New-Jersey, 2014. P. 238, 241; ԲաղդարյանՍ. Ֆաթիմյան Եգիպտոսի հայազգի անաջիւն վեզիրը. *Անհատը պատմության հորիզոնում*. Երևան, 2015. էջ. 65–73.

¹³⁶ Шамдор А. Саладин, благородный герой ислама. Пер. с фр. Е. Кулешова. Санкт-Петербург, 2004. С. 44–45; Nicolle D. The Armies of Islam 7–11 centuries. Oxford, 1995. P. 23.

основі оповідей політичного і культурного діяча Кілікійської Вірменії Хетума Патміча за воління папи Климента V (1305–1314). В IX розділі твору, де описуються терени колишньої держави Багратидів пише, що вірмени: “доблесні воїни, які однаково хороші як і верхи, так і пішо. Що стосується озброєння, то вони імітують татар [монголів], під чийм домінуванням вони були протягом тривалого часу”¹³⁷.

На проблему підготовки лучників звертав ще давніше увагу Лев VI, котрий писав про падіння інтересу ромеїв до стрільби з луку “що приносить їм багато невдач”¹³⁸, а також про необхідність “кожному тренуватись вдома у цьому вмінні”¹³⁹. Вже тоді Лев VI писав, що найкращою зброєю проти сарацинів та інших кочовиків є лук, адже “Якщо лучники будуть навчені стрільби не тільки по вершникам, але і по їх коням, то [наші] стріли... заподіють велику шкоду ворогам, оскільки коні, які вони так цінують, будуть вбиті...”¹⁴⁰. Власне, однією з причин поразки ромеїв при Манцикерті у 1071 р. було недооцінення луку. Візантійський історик Михаїл Атталіат у своїй книзі “Історія” (XI ст.) описуючи ці події писав, що тюрки були “чудовими стрілками з луку на бігу”¹⁴¹.

Про існування кінних лучників у вірменській армії немає жодних згадок у джерелах, натомість є описи арабо-перських чи тюркських кінних лучників. Товма Арцруні описуючи воїнів еміра Буги під час походу на Нкан у 851 р. пише: “сагайдак зі стрілами і луком [у воїнів] знаходився попереду, на холці коня”¹⁴². Вважаємо, що кінні лучники були переважною перевагою східних народів (арабів, тюрків, персів, хозар і т.д.). На це акцентує велику увагу Аристакес Ластиверці: “ [В 1047 р.] відкрилися ворота небесного гніву. З Туркестану рушило величезне військо [сельджуків], а коні їхні стрімкі, як орли, з копитами, подібними твердим камінню. Їх луки натягнуті, а стріли загострені...”¹⁴³. Не можемо повністю відкидати того факту, що у вірмен взагалі не було кінних лучників¹⁴⁴, але однозначно вони відігравали лише незначну роль.

У цьому контексті цікавими є зображення кінних лучників з терен середньовічної Грузії, а саме: вершник з композитним луком (св. Євстафій Плакида з вівтарної плити у Цебелді (прибл. IXст.) (рис. 8) та з Атенського Сіону (VII/X ст.) (рис. 9). вважає, що не зважаючи на існуючі зображення кінних лучників з тогочасних терен Грузії, ми не

¹³⁷ Hetum the Historian's Flower of Histories of the East. Transl. from Arm. by R. Bedrosian. – Long Branch, 2004. Chapter 9. [Електронний ресурс: <https://archive.org/stream/HetumTheHistoriansFlowerOfHistoriesOfTheEast/Hetum#page/n3>].

¹³⁸ Лев VI Мудрий. Тактика Льва. С. 135, 318.

¹³⁹ Там же. С. 187.

¹⁴⁰ Там же. С. 272.

¹⁴¹ Мельник М. Про битву при Манцикерті з “Історії” Михаїла Атталіата (бл. 1030–1100 рр., писав бл. 1080 р.). *Історія Візантії. Вступ до візантиністики*. Під ред. С. Сорочана, Л. Войтовича. Львів, 2011. С. 365–366.

¹⁴² Товма Арцруні и Аноним. История дому Арцруни. С. 176.

¹⁴³ Повествование вардапета Аристакеса Ластиверци. С. 87.

¹⁴⁴ Про існування загонів кінських лучників у візантійській армії говорить Лев VI. – Лев VI Мудрий. Тактика Льва. С. 145.

можемо вважати, що вони тоді справді існували у війську немає підстав (так само як і у армії Багратидів). У приватній переписці М. Цурцумія висловив власне припущення, що кінні лучники у грузинському війську появилися лише у XIII ст., а подані зображення радше копіюють тодішні арабо-перських зразки мистецтва¹⁴⁵, які не відображають тогочасні грузинські (військові) реалії.

Отже, завдяки комплексному аналізу різних типів джерел вірменського, грузинського, візантійського та арабо-перського походження можемо дійти висновків, що вірмени найчастіше використовували власне композитний лук, чи не єдине зображення котрого було знайдено на стінах храму на о. Ахтамар (рис. 2). Зауважимо, що така “популярність” композитного луку серед зображувальних джерел і навпаки – “непопулярність” простого луку не свідчить про те, що в той час він не існував¹⁴⁶. Річ у тім, що простий лук був дешевим, легким у виготовленні та без жодних унікальних особливостей, будучи популярним серед менш заможніших воїнів.

Широкі (ϫϫϫϫϫϫ) композитні чи прості луки використовували на полі бою, натомість при обороні фортець вони були менш придатними, тому для цих потреб могли використовували коротші луки. Під час битви піхотинці чи кавалеристи мали прикривати лучників, адже вони були вразливими до будь-якого контактного бою. Водночас, у вірменській та грузинській армії не існувало кінних лучників, котрі натомість були у ромеїв та мусульман.

Звернено увагу на необхідність вельми обережного інтерпретування наявних барельєфів із зображеннями лучників (кінний лучник з Ахтамару, надмогильні плити з Гохнарі та Атенський Сіон) (рис. 3, 7, 9), адже їхнє датування та стиль створення є вельми дискусійний. Доведено, що використання зображувальних джерел з XIV–XV ст. для вивчення періоду IX–XI ст. не є можливим.

Висловлюємо версію, що лук не був головною зброєю на полі бою для вірмен, чого не можна сказати про вартову службу у замках чи на кораблях. Вважаємо, що власне лук (як вид зброї) та кінні лучники ідентифікувалися у вірмен із мусульманським (арабо-персько-тюркським) світом, про що свідчать описи тогочасних вірменських хроністів.

Дослідження сучасних реконструкторів дозволяють припустити, що тогочасні стріли могли пробити грубий гамбінезон та кольчужний обладунок, натомість, що стосується ламеляру чи луски, то тут стріли могли вразити лише ті місця, де обладунки залишали відкриті стики.

Найбільш дискусійною та проблемною темою залишається методологія вивчення окремих видів зброї, а також датування, описання та класифікація знайдених наконечників, котрі могли б більше розповісти про виготовлення, ефективність, бронейність та методику прикріплення наконечників до древка.

¹⁴⁵ Такі думку висловив також і Д. Ніколь. Дослідник також згадував і про вершника з Ахтамару, але тут він радше помилився, адже як говорилося вище, це є пізніша вставка часів монголів (Nicolle D. The Military Technology of Classical Islam. Unpublished Ph. D. thesis. Vol. I. P. 349–350).

¹⁴⁶ Можливо, нам відомі зображення й простого луку (Ibid. Vol. III. №. 206, 215B).

Дмитро Димидюк. ЛУК І СТІЛА У ВІРМЕНІЇ ЕПОХИ БАГРАТИДІВ (КІНЕЦЬ ІХ- СЕРЕДИНА ХІ СТ.)

У статті, на основі джерел вірменського, грузинського, візантійського та арабо-перського походження, досліджено форму та розмір луку, а також будову стріли. Основну увагу приділено барельєфам з церкви св. Хреста на о. Ахтамар (915–921), де знаходиться чи не єдине тогочасне зображення композитного луку.

Проаналізовано вірменські хроніки, де при описі луку використовується слово *սիւսիլիճ* (широкий), що вказує на його довжину. Висловлено припущення, що вірмени також могли використовувати й простий лук.

Охарактеризовано бронебійні властивості тогочасних стріл. Зазначено, що лук (як вид зброї) ідентифікувалися у вірменській свідомості із мусульманським (арабо-персько-тюркським) світом. Зауважено, що у вірменській армії не було кінних лучників.

Визначено рівень популярності луку серед вірменських воїнів, котрий був відносно невеликий. Звернено увагу на брак датування, описів та об'ємного промальовування більшості зображень наконечників стріл у працях вірменських археологів. Наголошено на потребі нового фотографування та вивчення наконечників стріл, які являються чи не єдиними археологічними джерелами до цієї теми.

Dmytro Dymydyuk. BOW AND ARROW IN BAGRATID ARMENIA (END OF IX – MIDDLE OF XI C.).¹⁴⁷

In the article the shape and size of a bow as well as the structure of an arrow have been researched, based on Armenian, Georgian, Bizantine and Arabo-Persian sources. The primary attention was paid to the reliefs from The Cathedral of the Holy Cross on Aghtamar Island (915–921, modern Turkey) where virtually the only image of the composite bow is located.

In order to describe a bow, the majority of Armenian historians used the word “*սիւսիլիճ*” (broad bow) which means that this weapon was long. There is an assumption that self-bows could also be used. The armor penetration properties of arrows were characterized.

In the Armenian consciousness of that time, a bow (as a weapon) was associated with Muslim (Arab–Persian–Turkish) world. Lack of horse archers in Armenian army was noticed.

The level of bow's popularity among Armenian warriors was relatively not big. Attention was paid to the lack of dating problem, description and three-dimensional image of found arrows in the works of Armenian historians and archeologists. The necessity of new photographing and re-description of the available arrowheads was proven, because they are only archeological sources to this topic.

¹⁴⁷ This research was supported by Calouste Gulbenkian Foundation grant. [Available at: <https://gulbenkian.pt/>]

Додатки

Рис. 1. Аварайрська битва (451 р.). Мініатюра Карапета Беркрійського з вірменського псалтиря 1482 р.¹⁴⁸

Рис. 2. Мисливець стріляє з композитного луку у ведмедя. Західний фасад церкви св. Хреста (915–921 рр., острів Ахтамар, Туреччина)¹⁴⁹.

¹⁴⁸ Nersessian V. Treasures from the Ark: 1700 Years of Armenian Christian Art. Los–Angeles 2001. P. 172–173.

¹⁴⁹ Church of the Holy Cross (915–921), Aghtamar, Van, Turkey. *University of Hawaii Museum*

Рис. 3. Вершник стріляє у ведмедя з композитного луку. Східний фасад церква св. Хреста (915–921 рр., острів Ахтамар, Туреччина)¹⁵⁰.

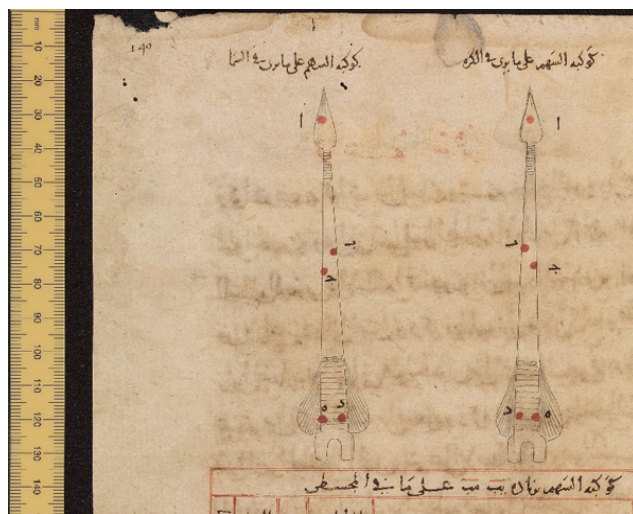

Рис. 4. Дві стріли з “Книги нерухомих зірок” (1009) перського астронома Абд ал-Рахмана ал-Суфі. (Бодліанська бібліотека, Велика Британія)¹⁵¹.

Consortium. [Електронний ресурс: <https://www.flickr.com/photos/uhmuseum/24133902752/in/photostream/>]

¹⁵⁰ Church of the Holy Cross (915–921), Aghtamar, Van, Turkey. *University of Hawaii Museum Consortium*. [Електронний ресурс: <https://www.flickr.com/photos/uhmuseum/23874127499/in/photostream/>].

¹⁵¹ Sagitta, the arrow. Abd al-Rahman al-Sufi. *Kitāb Šuwar al-kawākib (al-thābitah)*. Bodleian library. Oxford. Ms. Marah 144. P. 140. [Електронний ресурс: <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/>]

Рис. 5. “Стрілець” (знак зодіаку) з “Книги нерухомих зірок” (1009) перського астронома Абд ал-Рахмана ал-Суфі. (Бодліанська бібліотека, Велика Британія)¹⁵².

Рис. 6. Воїн з композитним луком. Вирізьблена візантійська табличка із слонової кістки (Ермітаж, Росія) (XI–XII ст.)¹⁵³.

commons/5/52/Book_of_the_Fixed_Stars_Auv0148_sagitta.jpg].

¹⁵² Sagittarius. Abd al-Rahman al-Sufi. Kitāb Ṣuwar al-kawākib (al-thābitah). Bodleian library. Oxford. Ms. Marsh 144. P. 272. [Електронний ресурс: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/a1/Book_of_the_Fixed_Stars_Auv0280_Sagittarius.jpg].

¹⁵³ Nicolle D. Manzikert 1071. Złamanie potęgi Bizancjum. Tłumcz. z angl. M. Balicki. Warszawa, 2018. S. 51.

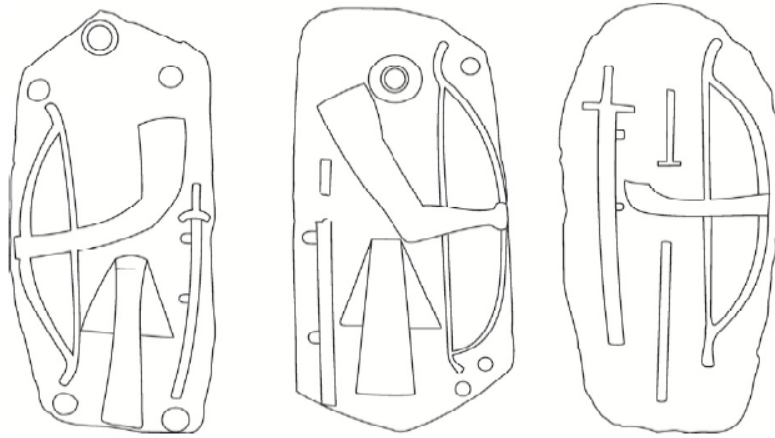

Рис. 7. Надмогильні плити з села Гохнарі біля Ахалсопелі, із зображеннями композитних луків. Етнографічний музей в Тбілісі, Грузія (X–XI / XIII ст.)¹⁵⁴.

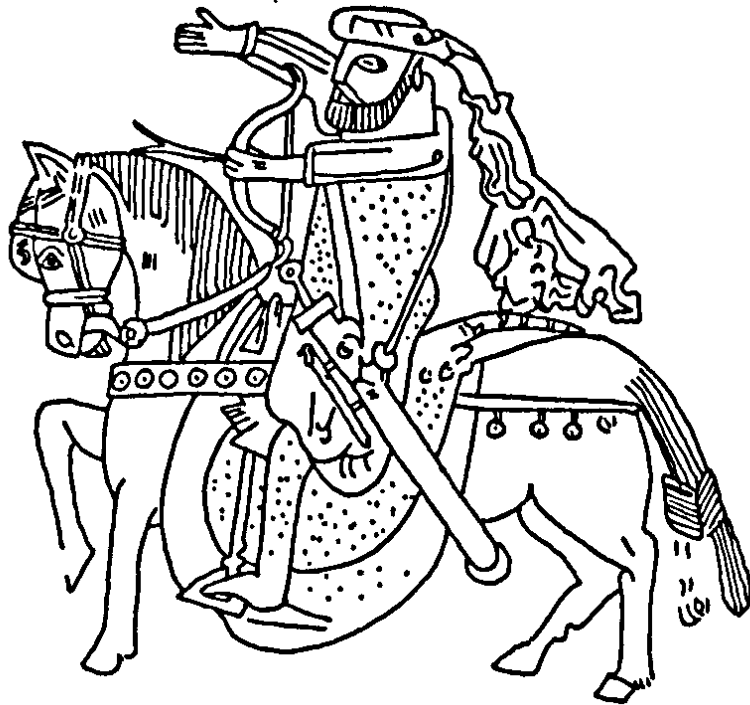

Рис. 8. Вершник з композитним луком (св. Євстафій Плакида) з вітварної плити церкви у Цебелді (прибл. IX ст., Грузія)¹⁵⁵.

¹⁵⁴ ბაქრაძე ი. X–XI საუკუნეების ქართველი მეომრის შეიარაღებისათვის (არქეოლოგიური მონაცემებისა და წერილობითი წყაროების მიხედვით). გვ. 89.

¹⁵⁵ Carved altar screen from Tsebelda church (St. Eustace Placidus). *Nicolle D. The Military Technology of Classical Islam. Unpublished Ph. D. thesis. Vol. III. №. 412A.*

Рис. 9. Атенський Сіон (VII або X ст., Грузія). Фото з приватного архіву М. Цурцумії.

Рис. 10. Мисливець стріляє в оленя з композитного луку. Храм св. Іоанна Хрестителя в Ошці (X ст., Грузія)¹⁵⁶.

¹⁵⁶ წურჭუმია მ. შუა საუკუნეების ქართული ლაშქარი (900–1700): ორგანიზაცია, ტაქტიკა, შეიარაღება. – გვ. 528–529.

Рис. 11. Барельеф князя Амір Хасана II. Монастир Спітакавор, Вірменія (XIV ст.)¹⁵⁷

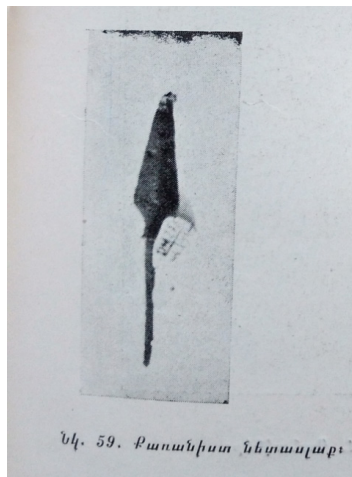

Рис. 12. Ромбоподібний черешковий наконечник знайдений під час розкопок фортеці Анберд, Вірменія (X–XI ст.)¹⁵⁸

¹⁵⁷ Степанян Н., Чакмакчян А. Декоративное искусство средневековой Армении. Ленинград, 1971. № 46.

¹⁵⁸ Հարությունյան Ս. Անբերդ. նկ. 59.

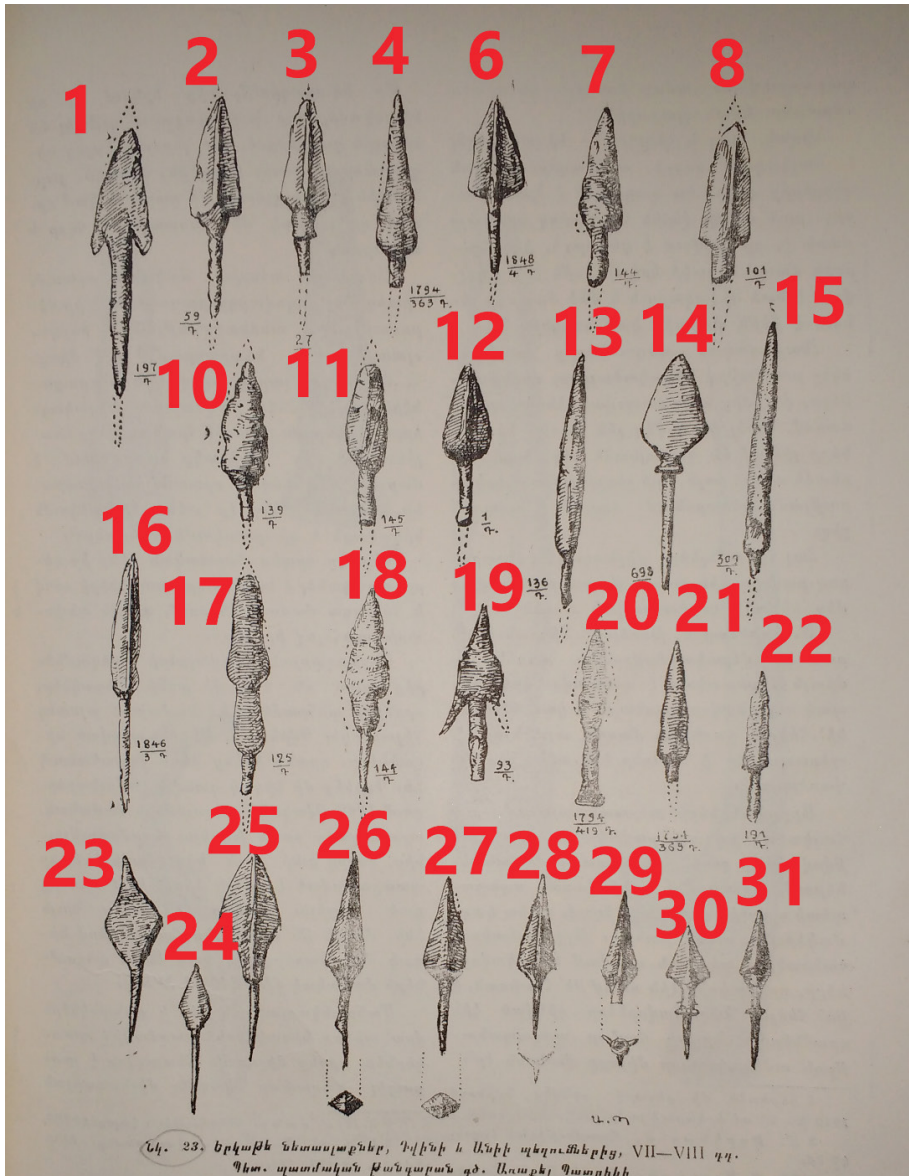

Рис. 13. Наконечники стріл з розкопок Двіну та Ані (VII–VIII ст.). Державний музей історії, Єреван (мал. Аракеля Патріка)159.

Класифікація наконечників:

З “вусиками” – 1, 19.

З гранями або ромбовидні – 2, 3, 6, 8, 11, 12, 16?, 21, 22, 25, 30, 31.

Листоподібні – 14, 23, 24.

“Бодкін” – 13, 15, 16¹⁶⁰

Не вдалося ідентифікувати через погану якість – 4, 6, 10, 17, 18, 20.

¹⁵⁹ Արրաիւհաւյան Վ. Արիւեստները Հայաստանում IV–XVIII դդ. էջ. 71.

¹⁶⁰ одана інтерпретація є гіпотетичною і залишається дискусійною через брак об’ємного ракурсу зображення та детального опису.

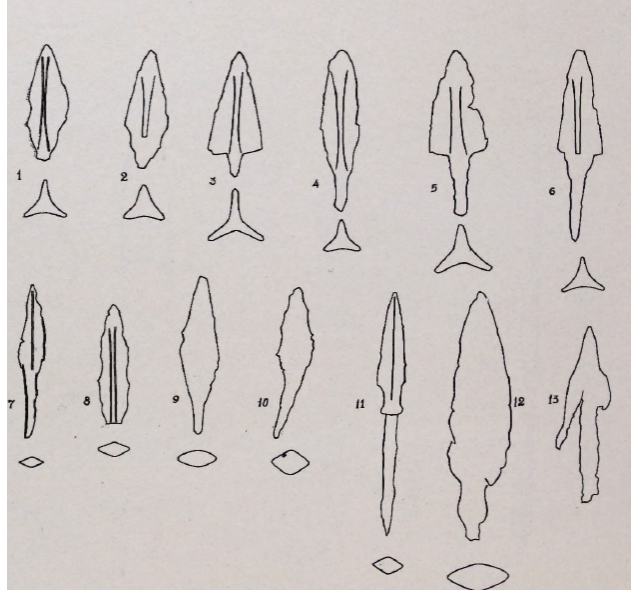

Рис. 14. Наконечники стріл з розкопок Двіну (V–VII ст.)¹⁶¹.

Класифікація наконечників:

1–6 – тригранні черешкові наконечники різного розміру.

7–12 – ромбовидні черешкові наконечники різного розміру (у 8 і 12 черешки не збереглись).

13 – наконечник з вусиками¹⁶².

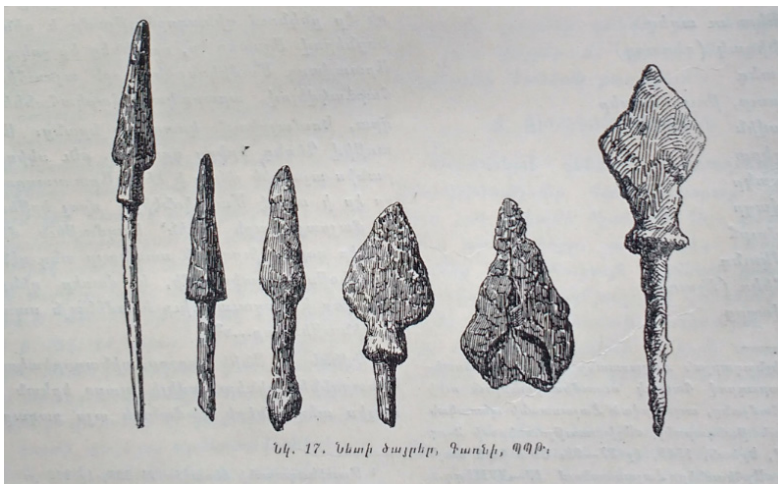

Рис. 15. Наконечники стріл з Гарні, Вірменія (IX–XIII ст.). Державний музей історії (Єреван)¹⁶³.

¹⁶¹ Քալանթարյան Ա. Դվինի նյութական մշակույթը IV–VIII դարերում. Նկ. XIX.

¹⁶² Նույնտեում. էջ. 53.

¹⁶³ Առաքելյան Բ. Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX–XIII դդ. էջ. 143. Інші зображення наконечників у праці Б. Аракеяна були скопійовані з вищезгаданого дослідження В. Абрамян. На жаль, аналізувати ці наконечники надзвичайно важко, через брак об'ємного ракурсу зображення та детального опису.